

Osmanlı Modernleşmesinde Basın

Mehmet Ali KARAMAN*

ÖZET

Bu çalışmamızda modernleşmede matbuatın yeri ve önemi üzerinde duracağız. Bilgi bütün insanlığın en çok değer verdiği kavram olmuştur. Binlerce yıldan bu yana toplumlar gerek edinilmiş tecrübeleri, gerekse yapılan buluşları sonraki nesillere aktarma adına bir araya toplayarak kitaplaştırmışlardır. Bu da basının sayesinde ivme kazanmıştır. Kitap ve kültürünün kullanılmaya başlamasıyla kesin ve kalıcı bilgiye ulaşıldığı gibi, bilginin doğruluğunun sorgulanması da kolaylaşmıştır. Söylenti ve yanlış tecrübelerle dayanan çeşitli kirli bilgiler kitabın kullanılmasıyla geçerliliğini kaybetmiştir. Böylelikle bilgiler daha fazla netleşmiş, bilimsel geçerlilik kazanmıştır. Öte yandan daha güncel olan bilgileri yayın yolu ile anında kitlelere ulaştırma gerekliliği gazete mantığının doğmasına ortam hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, Modernleşme, Basın, Matbaa.*

The Press in the Ottoman Modernization

ABSTRACT

This study elaborates on the place and significance of the press in modernization. Mankind has always greatly appreciated the concept of information. For thousands of years societies have gathered both experiences and inventions and collected them into books in order to pass them on to the next generations. This process was accelerated by the press. From the beginning, using books and the culture of books, precise and consistent information was provided and checking the accuracy of information became easier. Various cases of false information, based on rumour and false reports, lost their validity through the use of books. Thus information became clearer and gained scientific validity. In addition, the necessity of transmission of more current information to the masses through immediate publication paved the way for the emergence of journals.

Key Words: *Ottoman Empire, Modernization, Press, Printing House.*

Giriş

İletişim, insanlığın doğasında olan ve çevresiyle duygularını paylaşmasındaki en önemli araçtır. İnsan her zaman etrafında olan biteni merak etmiş, öğrenmek için çabalamış ve öğrendiğini paylaşmak gereği duymuştur. En ilkel toplumlarından XXI. Yüzyıl modern toplumlarına kadar iletişim çeşitleri ve araçları çeşitli yöntem ve tekniklerle farklılıklar göstermiştir. Ancak bu yöntem ve teknikler sürekli kendini geliştirerek gerek sosyal ilişkilere gerekse bilim dallarına hizmet etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda klasik dönem devlet anlayışı ilme ve bilgiye verilen değerle anlamlı hale gelmiştir. Batıdaki modernleşme hareketlerine kayıtsız kalmayan Osmanlı, gelişmeleri olduğu gibi tatbik etmese de yakından takip etmiştir. Batıdaki önemli bir gelişme olarak kabul edilen matbaanın kullanılması, Osmanlı

* Yrd. Doç.Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Tarih Bölümü. malikaraman@hotmail.com

topraklarında Yahudilerin öncülüğüyle hayat bulmuştur. Matbaanın Osmanlıya etkin bir şekilde gelişi Batıda kullanılma süreci ile kıyaslandığında zaman alsa da bu durumun Osmanlı İmparatorluğu'nun kayıtsız kalması olarak değerlendirilmesi yerine ihtiyacın hâsıl olması ile doğru orantılı olduğu kanaatindeyiz.

1-İnsanlık ve Basın

Aklın ve mantığın olduğu her yerde bilim, bilimin olduğu her yerde de iletişim vardır. İletişim, alanları ayırda olsa her pozitif bilim dalını ilgilendirmiştir. Sosyal gelişim süreci içerisinde farklı görüş ve düşünce akımları, toplumları etkileyerek ortaya çıkan fikirlerin en hızlı şekilde nasıl yayılır sorusunun cevabını da arar olmuştur. Hiçbir zaman durağanlık göstermeyen insan ırkı zaman içerisinde yaşamını kolaylaştıracak buluşlarla sürekli bir gelişme içerisindeydi. Yazının icadı ve yaygın olarak kullanılmaya başlaması çok önemli bir gelişme olmaktan öte insanlığın var oluş gayesini öğrenme noktasında başta ilahi emirlerin insanlığa ulaştırılmasında olmak üzere pek çok alanda en önemli yöntem olarak birinci sırayı almıştır. Yazının icadı tarihin de başlangıcı sayıldığından, aynı zamanda dönemlerin ve olayların sonraki çağlara aktarılmasını mümkün kılmıştır. Kâğıdın farklı yöntemlerle kullanılmaya başlaması ve yazıyla buluşması çağlar boyunca bilimin ve insanlığın işini kolaylaştırmıştır.

İrkları ve milletleri ne olursa olsun diyalog içinde olan toplumlar mutlaka birbirlerine tesir etmişlerdir. En katı milletler bile iyi ilişkiler kurup ticaret yaptıkları kültürlerin yanında, savaş halinde olup çatıştıkları topluluklardan dahi etkilenmiş, başta bilgi alışverişi olmak üzere kültürlerini, medeniyetlerini benimseyerek, bu etkileşim yaşam biçimlerinden, mimarilerine kadar kendini hissettirmiştir. Her yüzyıl kendi içerisinde ayrı bir öneme sahiptir. Eski çağlarda, ilk gazetelerin ataları sayılan elle yazılan fırınlanmış tabletlere, toplumu ilgilendiren olayların yazılarak halka duyurma adına şehrin çeşitli yerlerine asıldığı bilgisine ulaşmaktayız. Bundan 3400 yıl önce Nil boylarında bulunan bir tablet dünyanın ilk gazetesi adını almıştır. İlk tuğla gazeteden kırk sayı bulunmuştur. Bunlarda birçok havadis yazılıdır. Bir tanesinde “Mısır Kraliçesi Tija İçin yapılmış olan havuz bitmiştir”, “Kral Aslan avında muvaffakiyetler kazandı” gibi havadisler verilmiştir¹. Babilonyalılar’da kamu ile ilgili olayları günü gününe yazan vakanüvisler ve bunları şehrin muhtelif köşelerine asan görevlilere rastlamaktayız. Eski Roma’da bir yıllık olaylar rahipler tarafından beyaz levhalar üzerine yazılır, sonra bu yıllıklar başrahip tarafından tapınağın duvarlarına asılarak halka duyurulurdu². İsa’dan 1750 yıl önce Tomates III. döneminde bir gazetenin olduğu, Firavun Amorsis’in, eleştiri ve hicivlerden tedirginlik duyduğu, bunları önleyemediği içinde kahrından öldüğü mısırlı tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Mazediler, Çin’in Pekin şehrinde miladın 911. yılında *King-Pau* adlı gazetenin var olduğunu, Çinlilerin mısırlılar gibi papirüs değil, bir çeşit kâğıt kullandıklarını yazmaktadır³. Mısır’da mizah gazeteleri de çıkmıştır⁴. XV. Yüzyıla gelindiğinde matbaanın icat edilmesi dünya iletişim tarihi için ciddi bir sıçrama

¹ Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, Güven Matbaası, Ankara, 1969, s.11.

² M. Nuri İnügür, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yay., İstanbul, 2005, s. 32-33.

³ Hamza Çakır, *Osmanlı’da Basın İktidar İlişkileri*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2002, s.1.

⁴ Şapolyo a.g.e., s.11.

sayılmış, alışlagelmiş bütün ilkel yöntemler Johann Gutenberg'in buluşu ile dize gelmiştir. Yazının icadı kadar ses getiren matbaa eserlerin çoğaltılma sürecini hızlandırmakla kalmamış, toplumların birbirlerinden daha hızlı etkilenmelerinin de önünü açmıştır. Savaşların insanlık tarihi kadar eski olması ve savaşlara endekslenmiş hayatlar olması münasebetiyle devletlerin gerek siyasi, gerekse askeri ilişkileri halkı her zaman için ilgilendirmiş, bu da gazete kültürünün yaygınlaşması açısından haber alma merakı içerisinde bulunan kesimlerin matbuata olan ilgisini arttırmıştır. XV. Yüzyıldan itibaren Venedikliler dünyanın çeşitli yerlerinde görev yapan elçilerine haber niteliğinde çeşitli yayınlar yollamaktaydı. 1482 yılında Mainz'de sahte paraya karşı halkı uyarmak adına basılan tek yapraklı bülten, iletişimde öncüler arasında gösterilebilir⁵. Nitekim XVI. Yüzyıl başlarında Strasbourg'da bugünkü modern anlayıştaki bilinen ilk gazete "*Avisa, Relation oder Zeitung*" Almanca olarak yayınlanmıştır⁶. Eski çağlardan XVIII. Yüzyıl'a kadar geçen dönem haberleşme ve basın için bir oluşum devresi sayılabilir. İhtilal'in ardından 1850'ye kadar basın üzerinde ciddi bir baskı gözlemlenir. Bu baskıyı aşmasının ardından I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönem basının evrimi açısından kendini geliştirdiği sansür ve siyasi baskılara karşı direndiği gelişim dönemi olarak adlandırılabilir⁷. Fransız İhtilalinin akabinde basılan gerek kitap gerekse gazete sayı bakımından gözle görülür oranda artmıştır.

2- Matbaanın Osmanlı Devleti'ne Giriş Süreci

Medeniyet'in inkişafı basının ve iletişimin ne derece güçlü olduğuyla doğru orantılıdır. Avrupa pek çok şeyi başka coğrafyalarda icadı yapılmış olsa dahi en etkili şekilde kullanmayı başarmıştır. Matbaa da bunlardan sadece birisi ve en önemlisidir. Osmanlı Devletinde ise matbaaya temkinli yaklaşılmış, özellikle dini içerikli eserlerin basım ve yayımından kaçınılmıştır. Osmanlı topraklarında matbaanın ilk kullanım tarihinin 1490 yıllara rastladığı ile alakalı çok çeşitli görüşler vardır. Bu dönemde Osmanlı topraklarına getirilen Yahudilerin beraberlerinde baskı kültürünü de getirdikleri savunulmuştur⁸. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk basımevinin Yahudiler tarafından İstanbul'da kurulduğu tüm araştırmacılar tarafından kabul edildiği halde, ilk basılan kitabın adı ve basım tarihi tartışmalıdır. İmparatorluğun ilk matbaası, İspanyol göçmeni David ve Samuel ibn Nahmias tarafından İstanbul'da kuruldu. İlk basılan kitap, Toledo'lu din bilgini Yakup ben Asher'in "*Arba'ab Turim*" olarak anılan "*Sefer Aturim le Ribi Yaakov ben Arosh*" adlı eseridir⁹.

Matbaanın Avrupa'da siyasi ve dini bir parçalanmanın bir mücadele silahı olarak devreye girmesi kısa zamanda önem kazanıp yaygınlaşmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise özellikle gayr-i Müslim matbaaları özellikle din konulu eserlere ağırlık vermiş ve genelde eğitim amacı taşımaktan öteye geçmemiştir. İspanya'dan göç etmiş olan David ve Samuel ben Nahmias kareşlerin bastığı Jacob

⁵ Hamza Çakır, *a.g.e.*, s.2.

⁶ Nuri İnügür, *a.g.e.*, s.57.

⁷ Nuri İnügür, *a.g.e.* s.17.

⁸ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın ve Yayın*, Literatür Yay., İstanbul, 2000, s. 9.

⁹ Naim Avigdor Güler, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri Tarihi*, Gözlem Yay., İstanbul, 2012, s.89-90.

ben Asher'in Standard bir hukuk kitabı olan *Arba'ab Turim* İstanbul'da kurulan Yahudi matbaasının ilk ürünüdür (13 Aralık 1493)¹⁰. İlk Türk Matbaası İbrahim Mütefferika'nın teşebbüsü ile 1726 yılında hayata geçti¹¹. İlk Osmanlı matbaasının kuruluş tarihçesi İsveç Büyükelçisi Edvard Carleson (1704-1767)'un 20 Temmuz 1735 tarihli raporunda en bariz şekilde özetlenmiştir. Carlson belirttiği şekliyle risale 1726 yılında ortaya çıkar ve Sultan III. Ahmet döneminde Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya sunulur¹². Matbaanın Avrupa'da etkin olarak kullanıldığı andan¹³ İbrahim Mütefferika'nın matbaa açılışı için 1726 yılında verdiği dilekçeye kadar geçen takribi 300 yıllık süre Avrupa ile aradaki basım kültürü açısından mesafeyi anlamaya yeterlidir. Osmanlı'ya gelişi temel alındığında matbaanın Avrupa'da çok kısa bir zaman diliminde yaklaşık 50 yıllık bir süre içerisinde bilinen merkezlerde kullanılmaya başladığını bunun ispatıdır. 1721'de Fransa'ya elçi olarak gönderilen Çelebi Mehmet Efendi'nin de Fransa'da gördüğü yenilikleri hayranlıkla anlattığı sefaretnamesinde basımcılıktan söz etmemekle birlikte matbaacılıkla ilgilendiğini, Fransa'da görüştüğü Duc de Saint Simon'a İstanbul'da matbaa açılacağını söylediği bilinmektedir¹⁴. Bazı Avrupalı tarihçilerin İslam dünyasının Rönesans'ının başlangıcı diye niteledikleri Mütefferika'nın girişimi ilk ürününü 1729'da verdi. Patrona Halil İsyanı ile durgunluk dönemine giren bu dönemde sadrazamı katlettiren¹⁵, padişahı tahttan indiren ayaklanma da matbaaya dokunulmaması matbaanın din konusu olarak algılanmadığını göstermekteydi¹⁶. XVII. Yüzyılda İngiltere'den gönderilen bir gemi dolusu Kuran-ı Kerim baskısı Marmara Denizine döktürüldü. İbrahim Mütefferika'nın da basım için seçtiği eserler dinle ilişkili olmadığından, devrin din adamlarına halkı kıskırtma olanağını vermemiştir. O güne kadar basılmasından ve çoğaltılmasında korkulan eserleri itina ile basmış, aynı zamanda kitap kopya ederek çoğaltanların öfkelerini de uyandırmamayı da başarmıştır¹⁷. Matbaanın Osmanlı Devleti'ne girişi ile ilk gazetenin basım süreci arasında yaklaşık bir asırlık fark bulunması habercilik ve yayın kültürünün de gelişimini geciktirmiştir.

Avrupa dünyası ile düşün yolunda tanışma çabasının ilk olayı olarak Osmanlı dilinde basımevinin kuruluşundan yüz yıl kadar bir zaman geçmiş bulunuyordu. O olay dolayısıyla tartıştığımız koşullar altında bir tanışma olayının ne denli dar kaldığını, aradan geçen süre içinde basılan eserlerin azlığından, basımevinin

¹⁰ Kemal Beydilli, "Matbaa", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, s.105-110.

¹¹ Erhan Afyoncu, <http://www.matbaaiamire.com> (22/07/2012)

¹² Orlin Sabev, (Orhan Salih), *İbrahim Mütefferika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726 - 1746)*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2006, ss.136-146.

¹³ Avrupa'da matbaanın kullanılması, 1450'li yıllarda Gutenberg'in matbaanın mucidi olduğu ve dizgi harflerini kullanarak ilk kitabı bastığı bilgisi gerçeği yansıtmadığına dairdir. Mevcut bilgi 1430 yılında Hollanda'nın Harlem şehrinde Laurens Coster'in, bir basımevi kurduğu ve Gutenberg'in de bu buluşu Coster'in ısrarından öğrenip geliştirerek kullandığıdır. Bilgi için Alpay Kabacalı, *a.g.e.*, s.3.

¹⁴ Alpay Kabacalı, *a.g.e.*, s.17.

¹⁵ Patrona Halil İsyanıyla, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa idam edilmiş, Sultan III. Ahmet tahttan indirilerek yerine I. Mahmut getirilmiştir.

¹⁶ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basım Tarihi*, Pozitif Yay., İstanbul, 2006, s.15.

¹⁷ Nuri İnuğur, *a.g.e.*, s.156.

gelişmeyişinden, İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra basımevinin asıl amaç olan tanıma aracı olarak çıkışından anlayabiliriz¹⁸.

1796 yılında Sultan III. Selim Dönemi'nde Mühendishane-i Bahr-ı Hümayun'un açılmasından bir yıl sonra binanın alt katında öğrencilerin ders kitaplarını basmak üzere Basmahane Odası diye adlandırılan mühendishane matbaası kurulmuştur. Burada İbrahim Müteferrika Matbaası'nın araç gereçleri Raşit Efendiden satın alınmış, matbaanın başına ise dönemin Mühendishane ve Hendese Hocası Abdurrahman Efendi getirilmiştir¹⁹.

Batılı devletler ile başlayan yakınlaşma, savaş halinde olan dünyanın birbirleriyle çıkar ilişkisini her fırsatta en ince ayrıntısıyla hesaplayan emperyalist devletler için kullanıma açık ciddi bir bahane olmuş, bu da yayılcı devletlerin işini kolaylaştırmıştır. İmparatorluğun bugünkü Türkiye topraklarına tekabül eden kısmının 1530 yılındaki nüfusu yaklaşık altı buçuk milyon olduğu bunun % 8'inin Hristiyan olduğu, 1844 yılında ise aynı bölgede On altı milyon insan yaşadığı ve Hristiyanların bu oranının % 20'lik kısmını oluşturması batının Osmanlı üzerinden politika üretmesi için geçerli bir mazeret olmuştur²⁰. Buradan yola çıkarak başta misyonerlik faaliyetleri adına pek çok ülkenin Osmanlı topraklarında okullar açtığını görmekteyiz. Osmanlı'ya ayak basan ilk misyoner 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz Church of Missionary Society'e bağlı bir papazdır. Onu 15 Ocakta İzmir'e ayak basan Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı Amerikalı misyonerler izlemiştir²¹. Öte yandan da Anadolu'nun en uzak vilayetlerine bile konsolosluklar açılmıştır. Büyük devletler arasındaki rekabet kızıştıkça, bir vilayette açılan bir konsolosluğu derhal birkaç konsolosluğun daha açılması izler. Hepsi de o bölgedeki Osmanlı uyruğu Hristiyanları, mahalli gelir kaynaklarını ve idareyi kendi etkileri altına alma kavgasına tutuşurlar. Batı Kapitalizmi, sistemin içsel mantığı uyarınca, elde ettiği ile yetinmemektedir. Bu verimli pazarı daha geniş ölçülerle sömürmek amacındadır. Sömürebileceği az sayıdaki büyük ve zengin ülkelerden biridir, Osmanlı memleketi²². Bu kavgaya en son katılan Amerikalıların kurduğu konsolosluklar kısa zamanda büyük önem kazanır. 1831 yılında İzmir'de açılan konsolosluktan sonraki seksen sene içinde Amerikalıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluk sayısı kırk beşe varır²³. Protestan misyoner örgütlerinin dünyayı aralarında paylaşmalarında Osmanlı İmparatorluğu esas itibarıyla ABD'nin payına düşmüş, Osmanlı mülkündeki faaliyetlerinde ABCFM²⁴ 1870 yılına kadar tek başına daha sonraki yıllarda ise BFMPC²⁵ ile birlikte çalışılmıştır²⁶.

Osmanlı devleti, egemenliğini uygulayacağı topraklarda siyasal hükmi yürümediği için bir ekonomik kalkınma programı yürütemezdi. Toprakları üzerinde kendi egemenliğine aykırı imtiyazlar edinmiş dış devletlerin ekonomik gücü hüküm

¹⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1985, s.196.

¹⁹ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın ve Yayın*, s.31.

²⁰ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Belge Yay., İstanbul, 1987, C. II., s.15.

²¹ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, Arba Yay., İstanbul, 1991, s.16.

²² İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2007, s.191.

²³ İsmail Cem, *a.g.e.*, s.199.

²⁴ American Board of Commissioners for Foreign Missions -Amerikan Yabancı Misyonlar Kurulu.

²⁵ Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church -Presbyterian Kilisesi Dış Misyonlar Kurulu.

²⁶ Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.17.

sürüyordu²⁷. Bu yaklaşımı kendi hâkimiyetinde bulunan merkez sayılacak yerler için söylemek de mümkündür. Osmanlı ekonomisinin bozulması, siyasi yapısının bozulmasıyla doğru orantılıdır. Bu eş zamanlı çözünürlük beraberinde yanı başlarında hızla güçlenen ekonomilerin tahakkümü altına girmeyi kaçınılmaz hale getirmiştir. Batılı devletlerin ekonomik güçleriyle birlikte kültürleri de, ahlaka ve sosyal değerlere pek uymasa da ülke içerisinde varlık göstermiştir. Meselelerin çözümünde silahlar yetersiz kaldıkça, diplomasi oyunlarından destek arama gerekliliği Osmanlı sarayı ile Avrupa arasında gitgide sıklaşan ilişkiler doğurur²⁸. Bu tarihlerden itibaren Osmanlı Devleti içerisinde alışlagelenden farklı bir dönüşüm dönemi başladı diyebiliriz. Avrupa’da ki gelişmeler yapılacak ıslahatların artık sadece askeri anlamda yapılmasının yeterli olmadığı, sosyal ve bürokratik sürecin de ne kadar önemli olduğu gerçeğiyle Osmanlı yönetimini karşı karşıya getirmişti. XIX Yüzyıl, diplomasinin en az savaş meydanlarında alınacak zaferler kadar önemli bir unsur olduğunun anlaşıldığı yıllardır. Bu yıllar ikili ilişkilerde masa başında yapılacak manevralarla birlikte muhatap devletlerin içişlerine karışma hakkını askeri müdahale sürecine girmeden kâğıt üzerinde elde edildiği bir dönemdir. Tanzimat’ın ilan edilmesi için oluşan ortam incelendiğinde, öncelikle dünya üzerindeki değişimin batılı devletlerin elini güçlendirdiği gerçeğini karşımıza çıkarmıştır.

Askeri basında matbuat ile alakalı kaleme alınan bir yazı özellikle son dönem Osmanlı matbuat ve Avrupa basım hayatı ile alakalı rakamsal bilgiler aktarması açısından önem arz etmektedir. *Donanma Mecmuası*’nın 156. sayısında yer alan “Matbuat Âlemi” başlıklı yazı 7 Mart 1334 yılında yayımlanmıştır. “1912 senesinde İngiltere’de 10914 kitap, Amerika’da 12470 kitap, neşredildiği halde Almanya’da 31681 kitap neşrolunmuştur.” Yayımlanan bu eserlerin hangi alanlarda olduğunun da rakamsal bilgisinin verildiği yazı Ali Şükrü tarafından kaleme alınmıştır²⁹.

Osmanlı’da İlk Süreli Yayınlar

İhtilalın getirdiği değişim rüzgârı bütün Avrupa ile birlikte Osmanlı Devleti’ni de etkilemiş, aydın zümrenin batı hayranlığı ülkeye giren yayınlarla hat safhaya çıkmıştır. İlk olarak İstanbul’daki Fransız Elçiliği 1795 yılında kendi özel matbaasını kurmuştu. 1795’te elçilik Doğuda yerleşmiş Fransızlara Fransa Cumhuriyeti’nin sorunları hakkında bilgi vermek, Türklere de Avrupa’yı tanıtmak amacıyla *Bulletin de Nouvelles*³⁰ adlı süreli yayını çıkardı. On beş günde bir çıkan bu yayın Türkiye’de ilk gazete olarak nitelendirilebilir. 1796’da bunun yerine *Gazette Française de Constantinople* yayımlandı. Pek düzenli çıkmayan bu gazetenin yayını iki yıl kadar sürdü. Fransızlar 1821’de İzmir’de *Le Spectateur Oriental*’i 1824 te *Le Smyrnen*’i

²⁷ Niyazi Berkes, a.g.e, s.244.

²⁸ Yerasimos, a.g.e. s.17.

²⁹ Ali Şükrü, “Matbuat Âlemi”, *Donanma Mecmuası*, S, 156, 7 Mart 1334, s.1718.

³⁰ *Bulletin de Nouvelles*’in basıldığı basımevinin müdürüne Fransız Elçi Varninac Paris’ten gönderilen baskı makinelerinin Türkçe baskı yapabilmesi için gereken dizgi harflerini tedarik etmesi gerektiği konusunda Basımevi müdürüne talimat verse de sonuç alınamamıştır. Akabinde 7 Mart 1796 Tarihinde Elçi Varninac geri çağrıldığından *Bulletin de Nouvelles*’in yayını da sona ermiştir. Nuri İnüç, a.g.e. s.167 Niyazi Berkes, Osmanlı Topraklarında çıkan ikinci gazete olarak 1821’de basılan ve Yunan Bağımsızlık hareketleri yüzünden fazla yaşamayan Salpinx Hellenikon adlı Rumca gazeteyi işaret eder. Bkz. *Türkiye’de Çağdaşlaşma* s.197.

1828'de *Le Courier de Smyrne*'i yayımladılar³¹. 24 Mart 1821'de Charles Tricon'un kurduğu *Le Spectateur Oriental (Doğulu Seyirci)* Avrupalı gazeteler avarında olduğu için oldukça ilgi çekti. Tamamen ticaret ve kültür içerikli bir gazete hedeflense de Yunan ayaklanması'nın ardından siyasal bir niteliğe büründü. Aynı dönemde İzmir'de ayaklanma ve Rum korsanlar yüzünden ticari faaliyetler tamamen durmuştu. Gazete Fransız Devrimi'nden aldığı destekle Yunanlıları destekleyince İzmirli tüccarların ve Bab-ı Âli'nin tepkisini çekti. Önce politikasını sonra da sahibini değiştirmek zorunda kalan gazeteye ilk başta yazar olan Fransız avukat Alexandre Blacque sahip oldu. Blacque daha sonra *Le Courier de Smyrne*'i (*İzmir Habercisi*) yayımladı. Yoğun bir Osmanlı yanlısı kampanya yürüten gazete, Yunan, Rus, İngiliz ve Fransız politikalarını sert bir şekilde eleştirdi. Nihayetinde Batı Osmanlı'ya gazetenin kapatılması için baskı yapacak, Osmanlı Devleti de basın hukuku kavramından henüz yoksun olduğundan Avrupa'nın kendi sorunu sayarak çözümü Fransız elçiliğine bırakacaktır. Ancak kendisini batıya karşı fazlasıyla savunan bu gazete ve Mösyö Blacque bazı durumlarda Avrupalı basından faydalanma yolunu da Osmanlıya açmış oluyordu³². Batılı fikirlerin bu şekilde süratle yayılmasının sonucunda Türk aydınları hareketlenmeye başladılar. Türk Edebiyatı Fransız Edebiyatı'nın cansız bir taklidi haline dönüştü. Yönlerini Batıya çevirmiş olan Türk sanatkarları hayallerini zenginleştiren yeni bir düşünceye medeniyetle tanışmaya başladılar. Milli kültürlerinde değişimi kolaylaştıracak unsurlar olmadığından medeniyetin çok az kısmını anlayabildiler³³. Batı'nın Osmanlı'ya nefreti XVI. Yüzyıl'da Martin Luther'in kaleminden çıkanlarla az çok kendini hissettirmişti. Martin Luther, 1524 tarihli "*Türklerle Karşı Ordu Vaizleri*", 1529'da yazdığı "*Türklerle Karşı Savaş Üzerine*" ve 1541 tarihli "*Türklerle Karşı Dua Uyarısı*" adlı yazılarında Türkleri o çağda yaşayanların bozulması üzerine Tanrı tarafından gönderilmiş "*Allah'ın Gazabı Mille*" olarak görür ve gösterir³⁴.

Fransız İhtilali döneminde ise Avrupa'da hâkim görüş ve öne çıkan yazar ve aydınlar çokta erdemli sayılacak işlerin altına imza atan isimler değildi. İhtilalin temelini teşkil eden belli başlı fikir adamları aslında zannedilenden öte toplumda çeşitli gayri ahlaki suçlara karışacak kadar problemlili kişilerdi³⁵. Bir başka yönleri de Türklerle ve Türklükle aralarında olan ciddi bir soğukluk idi. Montesque'nun *Acem Mektupları* adlı eserinde "bir insan nasıl Türk olabilir" derken aslında Türklerle karşı içindeki kin ve öfkeyi de yansıtmaktaydı³⁶. *Acem Mektupları*'ndaki yazılanlara

³¹Alpay Kabacalı, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1994, s. 10.

³²Orhan Koloğlu a.g.e. s.22-23.

³³Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, Etkin Kitap, İstanbul, 2009, s.15.

³⁴William H. McNeill, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünyadaki Yeri", *Tarih ve Toplum*, S.2, Şubat 1984, s.4., Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmaju*, Gökkuşbu Yay., İstanbul, 2007, s.46.

³⁵Jan Jack Rousso hırsızlık yüzünden kovulmuş bir uşaktı. On altı yaşındayken Otuz yaşında bir metrese kendini baktırdı. Sonrada Filozof ve tarihçi M. De Mably'nin yanına öğretmen olarak girdi. Efendisinin şarap mahzenini soydu. Bkz. Pierre Gaxotte, *Fransız İhtilali Tarihi*, Varlık Yay., İstanbul, 1962, s.51.

³⁶Türklerle alakalı görüşlerinin devamında; "*Türkler dünyanın en çirkin insanları idi. Karıları da kendileri gibi kaknemdi. Rum dilberlerini görünce akılları başlarından gitti. Başladılar kız kaçırmaya. Zaten ezelden beri hayduttular. Türkler eşek olacak öbür dünyada. Yahudileri sırtlarında cebenneme taşıyacaklar. Bütün kavimlerin en cabili... Türkiye'de tebaanın servetine, hayatına, haysiyetine kimse aldrış etmez. Anlaşmazlıklar çabucak karara bağlanır. Şöyle*

verilebilecek en güzel cevap Cemil Meriç'ten gelmiştir. Cemil Meriç, *Bu Ülke* adlı kitabında Montesgue'nun iddialarına cevap vererek batının ve Montesgue'nun asıl kim olduğuna ve batı zulmüne dikkat çeker³⁷. Dönemin önemli isimlerinden Ahmet Cevdet Paşa Bükreş ziyareti sonrası Avrupa'ya dair tahlillerini yazdığı *Tezâkir*'de: "Azcık Bükreş ahvalinden bahsedeyim. Orada hamiyet ve ırz-ı namus sözlerini kimesne âbâ ve ecdâdından işitmemiş. Karı koca birbirini kıskanmak adet olmamış. Herkes beğendiğiyle, muâşeret ve mâni'ü müzahim yok. Bir karı sevgilisi ile görüşür iken kocası odaya girmiyor.." Bükreş ziyaretinde tesadüfen karşılaştığı Fransız ile yaptığı sohbette: "Fransa'da dahi muâşeret-i nisâ bu merteye serbestmidir?..Ne münasebet. Bizde de vâkıâ karılar serbesttir. Ammâ bir takım riisum-ı ırz-u edeb perdesi arkasında mestûredirler. Burada vakitiyle perde yırtılmış. Her şey meydana çıkmış"³⁸.

Osmanlı sosyal değişiminin en önemli göstergesi şehirleşmeydi. İzmir, Selanik ve diğer bazı şehirlerdeki istatistik bilgileri genel eğilimin bir göstergesi olarak alınacak olursa, batıdaki şehir nüfusu muhtemelen üç katı artmıştı. Şehir bölgelerine göçün en önemli sebeplerinden biri, bir yandan kaybedilen topraklardaki insanların göç etmesi, diğer taraftan tarımda giderek kötüleşen koşullara katlanamayan köylülerin şehirleri tercih etmeleri idi³⁹.

Osmanlı sınırları dâhilinde basın faaliyetlerinin ilk başlarda resmi olarak harekete geçmesi toplum dinamiklerinin de basına resmi pencereden bakmasını sağlamıştır. Çıkan yayınlar ilk başlarda devletin yayın organı olma niteliği taşımışlardır. Genel olarak bilinen, ilk Türkçe gazetenin 1831 tarihinde yayınlanan *Takvim-i Vakayi* olduğu idi. Oysaki 1828 yılında Mısır'da yayınlanan *Vakay-ı Mısriye* Osmanlı sınırlarında yayınlanan ve yarısı Türkçe, yarısı Arapça olan bir gazete olma özelliği taşımaktaydı. Tarımsal ve Endüstriyel alanda dönemin gelişmelerinin izlendiği bir haftalık gazete olma özelliği taşımaktaydı. Hemen akabinde iki yıl sonra Girit'te yayınlanan *Vakay-i Giridiye*'yi görmekteyiz⁴⁰. Basın sadece gazete çıkarmak değildir. 1831'de *Takvim-i Vakayi*'nin çıkmasıyla basının başladığı söylenemez. Çünkü bu gazete bir havadis kâğıdı, Padişahın reformlarını tanıtmaya çalışan resmi bir yayındı⁴¹.

Aydınların ve ideolojinin ön plana çıkması arasındaki etkileşim ve bunların her ikisinin de politik sosyalleşme ve kitlelerin endoktrinasyonu⁴² vasıtaları olarak iletişime sıkı sıkıya bağlılığı, 1860'tan sonra Osmanlı modernleşmesinin yeni

ki: Paşa davacıları dinler, sonra falakaya yatırır berifleri, bir âlâ döver ve böylece davayı neticelendirir." Montesquieu, *İran Mektupları*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1963, 19. Mektup, s.90, 34. Mektup, s.133.

³⁷Montesgue'ya cevaben Cemil Meriç; Montesquieu, *Doğu despotizminden söz eder. Düşünmez ki despotizmin alası, perestîşkârı olduğu İngiltere'de ve tebaası bulunduğu Fransa'dadır. Ne beyzadelerin dillere destan zulümlerini, ne isim hanesi açık tevkîf emirnamelerini hatırlat Bu şaşkın toprak ağasının hâkımızdaki türrebatı sadece gülünçtür Biziz bu kadar tanır Montesquieu. Batı yazarlarında ciddîyet ve düristlük aramayacak kadar Batı ırfanının âşinâsı olanlar için bu hükümlerin tek orijinal tarafı terbiyesizliktir.. .. Bizim köksüz ve umutsuz aydınlarımız da tarihimizi karalamak için Montesquieu'nun coğrafi kaderciliğine sığınurlar. Cemil, Meriç, *Bu Ülke*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1976. s.122-123.*

³⁸Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 Tetimme*, T.T.K. Yay., Ankara, 1991, s.28.

³⁹Karpat, *a.g.e.*, s.58.

⁴⁰Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s.26, Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s.13.

⁴¹Niyazi Berkes, *a.g.e.*, 255.

⁴²Bir doktrin ya da öğretinin dikte edilerek kesin doğruymuşçasına eleştiriye kapatılarak telkin edilmesi.

boyutlar olarak ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Gerçekten de iletişim değişim sürecinde hayati bir rol oynamıştır. Bu, hükümetin taşradaki temsilcileriyle iletişim kurma ve birlikleri hızla konuşlandırma çabalarının sonucu olarak posta sistemini (1834), telgraf (1855–64) ve demiryollarını (1866) kurması ile başlamıştır. Özellikle *Ceride-i Havadis* ve *Tercüman-ı Ahval* (1860) olmak üzere modern basının kurulmasıyla modern iletişimin bütün etkileri hissedilmeye başlamıştır⁴³. 1840’da ilk özel gazete olan *Ceride-i Havadis* ise bir Türk gazetecisi tarafından değil, diplomatik bir olay dolayısıyla⁴⁴ İngiliz ticaret ve gazete muhabirliği yapan bir İngiliz tarafından başlatılmış; muhtemel olarak yazarları Ermeniler olmuştur. Bu gazete ve matbaasında basılan bir iki kitap, kitapta ekonomi politikasında liberalizm doktrini savunulması ve yayılması bakımından onunla bir basın düşünüyü de başlatılmıştır. İstanbul’da Fransızca ve İngilizce olarak çok sayıda gazeteler de çıkmaktaydı⁴⁵. Hürriyet, müsavat ve özgürlük kavramları yayınlanan her yazının içinde zikrolunur hale gelmiştir.

Osmanlı modernleşme süreci aynı zamanda bir mücadeleye dönüşmüş, bu da iki grubun çekişmesi olarak siyasi hayata yansımıştır. Değişimi isteyenlerden birinci grup gelenekçi olup, Osmanlı Devleti’nin klasik dönemdeki ihtişamını yakalama yanlısı olanlardır. Gelenekçiler XIX. Yüzyılda yapılan ıslahatlardan hoşnut olmamakla beraber batının ve sınırlar dâhilinde yaşayan azınlıklara verilen imtiyazlardan da rahatsız idiler. Birinci grup, Osmanlı kurumlarını eski saf geleneklerine döndürme yanlısı olan ıslahatçılar idi⁴⁶. Diğer grup ise şeriatın zamanın ihtiyaçlarını karşılamadığı, devlet-din bileşiminin artık olanağının kalmadığı devleti dinden ayırıp Avrupa modeline göre kurma gerektiği düşüncesinde olanlardır. İkinciler genel olarak Avrupa’da okumuş, ya da bulunmuş dinsizleşmiş sayılan ve döndüklerinde hiç de iyi izlenimler bırakmayan kişiler olarak gösterilir⁴⁷. Zaten bu kesim devlet içinde gerçekleşecek ihtilal hareketlerinin genel planlayıcısı olmuşlardır. Hemen hepsinin basın yoluyla bir yerlerde fikirlerini yayma çabalarını görmek mümkündür. Osmanlı Devleti’nde III. Selim’e (1761–1808) kadar geçen dönemde yaşanan olumsuzlukların çözümünde genel olarak eskiye dönme yani Kanuni devrini ideal model alma eğilimi görülmektedir. Bu anlayış III. Selim’den itibaren sunulan ıslahat raporlarında değişmeye başlamıştır. Bu dönemle birlikte Osmanlı Devleti’nin gerilemeye başladığı kabullenilmiş ve sorunun çözümü olarak iki alternatif ortaya çıkmıştır. Bu seçeneklerden birisi “*kanûn-ı kadîm*” in ihmal edilmemesi yani Kanuni devri şartlarına ya da evvelen olagelene dönmek şeklinde

⁴³Kemal Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge yay., İstanbul, 2006, s. 37.

⁴⁴William Churchill’in Kadıköy taraflarında avlanması esnasında bir çocuğun ölümüne sebebiyet verdiği, hakkında çıkan tutuklama kararına tepki olarak İngilizlerin kapitülasyonların da etkisiyle müdahil olmaları sonucu dönemin dışişleri bakanı Akif Paşa azledilmiştir. Bunun yanında kendisine Pırlantalı bir devlet nişanı, On bin kantarlık zeytinyağı ihracı için ferman ve bir de Türkçe gazete çıkarma izni verilmiştir. Bkz. Enver Behnan Şapolyo *a.g.e.*, s.109. Nuri İnuğur, *a.g.e.*, s.182.

⁴⁵Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.255.

⁴⁶Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.277.

⁴⁷Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.277.

özetlenebilecek gelenekçi görüşler, diğeri de dönemin şartlarına göre tavır alınmasını savunan yenilikçi görüşlerdir⁴⁸.

1880'den sonra ortaya çıkan aydınların çoğunun kökleri, ya yoksulluk veya Balkan devletlerindeki kendine özgü milliyetçilik nedeniyle ata topraklarından ayrılmak zorunda kalan bu gruplara dayanır⁴⁹. Osmanlı Devleti basın sürecinde etkili olan isimlerin genel olarak modernleşme adına kendi öz değerlerinden ayrıldıkları gözlenmektedir. Dönemin önemli isimlerinden Ahmet Mithat'ın, Pozitivist Beşir Fuad'ın en büyük destekçisi olduğunu, yayınlanan makalelerinde ciddi eleştiriler alarak hatta dinsizlikle suçlandığını görmekteyiz⁵⁰. Gene benzer düşünce yapısına sahip olan Ahmet Rıza tarafından yayımlanan *Meşveret Gazetesi* İttihat ve Terakkinin ilk yayın organı olma misyonunu üstlenmiş ve Paris'ten yayınlanmak sureti ile ideolojinin taraftarlarına ulaşmasında etkili olmuştur. Kendilerine has pozitivist bir takvim⁵¹ esas alınarak on beş günde bir yayımlanan gazete zaman zaman kendi yandaşlarından dahi tepkiler almıştır. Bu tepkilerden en önemlisi Cenevre'de bulunan Arif Beyoğlu adındaki Jön Türk'ün 27 Haziran 1896 da İbrahim Temo'ya gönderdiği mektupta *Meşveret* yönetiminin kullandığı pozitivist takvimle ilgili endişelerini anlatmıştır⁵².

Basının devletler tarihinde son derece önemli olduğu yapılan yorumlardan da anlaşılmaktadır. Napolyon'a göre gazete hükümetin kararlarını destekleyen, onun istediği şekilde hareket eden matbuatdır. Rus lideri Lenin, kendi siyasi ideolojisine uygun başka bir tarif vermiş ve "Gazete ihtilalin en kuvvetli silahıdır" demiştir⁵³. Ziya Gökalp ise gazeteyi tanımlarken "Herkesin ayağına giden ve herkesin anlayabileceği canlı okuldur" demiştir⁵⁴.

Sonuç

Osmanlı modernleşmesi son dönem siyasi hayatında geri tepen bir reflekse yol açacaktır. Askerin siyasete müdahale etmesi bunların en önemlisidir. Osmanlı Devleti sınırlarındaki yenilik hareketleri de Osmanlıların hesaplayamadığı bir takım sonuçlar doğurmuştur ki bunlar amaçlanan ve beklenen verimin de önüne geçmiştir. Başlangıçta yalnızca ordunun yenilenmesi, bunun için de batıdan sadece askeri teknoloji aktarılmasıyla sınırlı tutulmak istenen reformlar, sonunda subayların siyasal bilinçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Çünkü teknoloji tek başına aktarılamazdı ve teknolojiyi öğrenme ihtiyacı beraberinde farklı ilim alanlarına da merakı arttırıyor idi. Yabancı dil bilmek bunların en önemlisi olurken, yabancı dil ise hem mesleki anlamda, hem de kültürel manada farklı şeyleri de okuyup öğrenmeyi kaçınılmaz kılıyordu. Orduda başlayan modernizasyon çabaları ordu mensuplarının kaçınılmaz olarak

⁴⁸Gürsoy Şahin, "II. Meşrutiyet Döneminde Pozitivist Anlayış ve Bu Anlayışın Türk Modernleşmesindeki Yeri", *100.Yılında II. Meşrutiyet; Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi-Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Haz. Zekeriya Kurşun v.d., İstanbul, 2009, ss. 217-247.

⁴⁹Karpat, *a.g.e.* s.58.

⁵⁰Kendi adına çıkardığı *Dağarcık Mecmuasının* dördüncü sayısında yer alan "Duvardan bir seda" isimli makalesi ciddi eleştiriler almasına neden olmuştur.

⁵¹Aguste Comte'nin kullandığı bir takvimdir. 1 ocak 1789 başlangıç sayılmaktaydı ve kendi önemli gördüğü on üç kişinin isimleri ay adları olarak kabul edilmişti.

⁵²Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul, 1948, s.67-68.

⁵³M.Nuri İnügür, *a.g.e.*, s.22.

⁵⁴Ziya Gökalp, "Asrın En Mühim Müessesesi Gazetedir" *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Haziran 1924.

Batının laik, pozitif ve rasyonel düşünceleriyle tanışmasına yol açmıştır. Bu düşüncelerle yoğrulan kesim ise bir müddet sonra kendi rejimi ile kavgaya başlayacaktır. Bu kesim, Fransız İhtilali'nin etkisi ile de kendi topraklarında benzer bir ihtilale kalkışacak, sonrasında da sultanı yerinden edecek derecede organizasyon arayışlarına girecektir. Batılı yeni fikirlerin yanında bu dönemde ortaya muhafazakâr anlayış adına ciddi bir yenilik, görüş veya yayın konulamayışı batılı akımların rahatça taraftar toplamasını etkili hale getiriyordu. Yetişen kuşaklar içinde eğitim alma fırsatı bulan kesimin neredeyse tamamı Batılı tarza yönelmekteydi. Dönemin koşullarında sağlam bir Türk - İslam ideolojisi ya da saray dışında güçlü bir muhafazakâr fikri cereyanın olmayışı Batılılaşmaya olan yaklaşımın heves ve ilgi şeklinde açığa çıkmasına yol açacaktır.

KAYNAKÇA

- AFYONCU, Erhan, <http://www.matbaaiamire.com> (22/07/2012)
- Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir 40 Tetimme, T.T.K. Yay., Ankara, 1991.
- Ali Şükrü, "Matbuat Âlemi", *Donanma Mecmuası*, S, 156, 7 Mart 1334.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1985.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Matbaa", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2003.
- CEM, İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2007.
- ÇAKIR, Hamza, *Osmanlı'da Basın İktidar İlişkileri*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2002.
- GAXOTTE, Pierre, *Fransız İhtilali Tarihi*, Varlık Yay., İstanbul, 1962.
- GÖKALP, Ziya, "Asrın En Mühim Müessesesi Gazetedir" *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Haziran 1924.
- GÜLERYÜZ, Naim Avigdor, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri Tarihi*, Gözlem Yay., İstanbul, 2012.
- İNUGUR, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yay., İstanbul, 2005.
- KABACALI, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa ve Basın ve Yayın*, Literatür Yay., İstanbul, 2000.
- KABACALI, Alpay, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1994.
- KARPAT, Kemal, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Yay., İstanbul, 2006.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur *Anadolu'daki Amerika*, Arba Yay., İstanbul, 1991.
- KOLOĞLU, Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yay., İstanbul, 2006, s.15.
- KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Taribimiz ve İttihat ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul, 1948.
- MCNEİLL, William H. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünyadaki Yeri", *Tarih ve Toplum*, S.2, Şubat 1984.
- MERİÇ, Cemil, *Bu Ülke*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1976.
- Montesquieu, *İran Mektupları*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1963.
- ŞAHİN, Gürsoy, "II. Meşrutiyet Döneminde Pozitivist Anlayış ve Bu Anlayışın Türk Modernleşmesindeki Yeri", *100.Yılında II. Meşrutiyet; Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi-Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Haz. Zekeriya Kurşun v.d., İstanbul, 2009, ss. 217-247.
- RAMSOUR, Ernest Edmondson, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, Etkin Kitap, İstanbul, 2009.

- SABEV, Orlin, (Orhan Salih), *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Seriüveni (1726 - 1746)*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2006.
- ŞAHİN, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmaji*, Gökkuşbu Yay., İstanbul, 2007.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, Güven Matbaası, Ankara, 1969.
- TOPUZ, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- YERASİMOS, Stefanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Belge Yay., İstanbul, 1987.